

І. В. Волкова, М. І. Кордулян

Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

Харківської обласної ради

Антропоніми як емоційно значимі елементи художнього тексту (на матеріалі романів Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія»)

Волкова І. В., Кордулян М. І. Антропоніми як емоційно значимі елементи художнього тексту (на матеріалі романів Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія»). У статті досліджено офіційну форму іменування людини, що має давню історію й відображає різні сторони суспільної, господарської, культурної та мовної діяльності народу на певних історичних етапах. Проаналізовано антропоніми романів Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія», що виконують певну стилістичну функцію, створюють інформаційне поле, характеризують мову і стиль авторів, а також стають засобом вираження авторської модальності. Досліджено різні способи вияву експресивності художнього тексту через антропоніми.

Ключові слова: антропоніми, інтертекстуальні елементи, ономастичний простір, авторські неологізми, емоційність.

Волкова И. В., Кордулян М. И. Антропонимы как эмоционально значимые элементы художественного текста (на материале романов Лины Костенко «Маруся Чурай» и Уласа Самчука «Мария»). В статье исследована официальная форма именования человека, которая имеет давнюю историю и отображает различные стороны общественной, хозяйственной, культурной и языковой деятельности народа на определенных исторических этапах. Проанализированы антропонимы романов Лины Костенко «Маруся Чурай» и Уласа Самчука «Мария», которые выполняют определенную стилестическую функцию, образуют информационное поле, характеризуют язык и стиль авторов, а также становятся средством выражения авторской модальности. Исследованы различные способы проявления экспрессивности художественного текста посредством антропонимов.

Ключевые слова: антропонимы, интертекстуальные элементы, ономастическое пространство, авторские неологизмы, эмоциональность.

Volkova I., Kordulian M. Anthroponyms as emotionally meaningful elements of artistic text (on material of novels of Lina Kostenko «Marusya Chyray» and of Ulas Sumchuk «Maria»). This article researched the official form of naming a person, that has a long history and represents different sides of society, economic, cultural and linguistic activity of the nation at particular historical stages. The anthroponymies in the novels of Lina Kostenko «Marusya Chyray» and of Ulas Sumchuk «Maria» were analyzed. They perform a definite stylistically function, form informational field, characterize authors' language and style, and also become the means for expressing authors' modality. Investigational different methods of display of expressivity of artistic text through anthroponimi.

Key words: anthroponymies, intertextual elements, onomastic environment, authors' neologisms, emotionality.

Вивчення ономастичної системи художнього твору сприяє більш глибокому його розумінню, адже ця система здатна нести приховані смисли й формувати в читачів ставлення до персонажів. До того ж власне ім'я є емоційно значимим елементом художнього тексту і є одним із головних компонентів у системі засобів художньої виразності.

Становлення й еволюція формули іменування особи тісно пов'язані зі звичаями й особливостями духовної культури народу, його історією. У системі наших власних найменувань, що склалася протягом минулих віків, знайшли відображення різні сторони суспільної, господарської, культурної та мовної діяльності народу на різних історичних етапах. Тому імена й прізвища українців є одним із важливих джерел для дослідження мови, історії, матеріальної й духовної культури нашого народу.

Систематичне наукове вивчення східнослов'янської антропонімії розпочалося порівняно недавно – в останні три десятиліття, але за цей час українська антропоніміка вже досягла значних успіхів. Видано кілька фундаментальних монографічних досліджень української антропонімії: «Довідник українських прізвищ» Ю. К. Редько [9],

«Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів» М. Л. Худаша [14], побачила світ докторська дисертація В. М. Калінкіна з літературної ономастики. У мовознавчих виданнях опубліковано низку досліджень з антропоніміки таких авторів, як Л. Л. Гумецька [3], В. В. Німченко [8], О. Б. Ткаченко [13], Соколова А. В. [12]. Однак зазначені розвідки оминають увагою твори Л. Костенко та У. Самчука, тож питання авторського добору антропонімів цих романів залишається невивченим. Отже, актуальність теми відзначається відсутністю праць, присвячених дослідженню ономастики зазначених творів.

Метою цієї роботи є аналіз антропонімів як емоційно значимих елементів на матеріалі історичного роману у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» та роману-хроніки Уласа Самчука «Марія». Завданням – на основі аналізу літературних джерел дослідити особливості функціонування антропонімів у романах Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія», визначити перспективи подальшого використання антропонімів.

Висока частотність використання власних назв обома авторами зумовлена художньо-естетичними

настановами, образно-стилістичним потенціалом антропоформул.

Ліна Костенко – видатна українська поетеса нашого часу. Її творчість завжди привертала увагу дослідників-мовознавців. Б. Антоненко-Давидович відмічає надзвичайну образність її поезій, тонке відчуття сенсу слова, особливість мовної системи поетеси [1]. Творчий доробок письменниці дуже цікавий і неординарний, що підтверджується наявністю великої кількості літературознавчих і мовознавчих досліджень її творчості.

Актуальність даної роботи полягає в тому, що антропоніми романів «Маруся Чурай» і «Марія» дають цінний матеріал про культуру українського народу, вплітають її у всесвітню, об'єднують різні етносоціальні спільноти, однак допоки не були об'єктом вивчення мовознавців.

Ономастичний простір роману «Маруся Чурай» має свої особливості, які коригуються тим, що йдеться про «історичний роман у віршах». Велика кількість персонажів, котрі перебувають у взаємодії, зростання вагомості сюжету в жанрі роману помітно підвищують відсоток прямого номінативного вжитку власних назв. Ознака твору «історичний» вимагає побудови автентичного онімичного хронотопу, а ознака «у віршах» вимагає поезії. І це виявляє себе щоразу в ужитку кожного оніма роману.

Чітка окресленість власних найменувань виявляється в тому, що вони, як правило, не вигадані, а такі, що реально й документально зафіксовані. Окрім того, вони позначають назви об'єктів і осіб історично значущих. Таким чином, уживання обумовлене, насамперед, точністю, достовірністю, правдивістю інформації, що подається. Можна сказати, що в даному випадку власні найменування, виконуючи свою первинну функцію, інформативно-національну, створюють інформаційне поле.

Проте часом важко визначити, яка функція – інформативно-довідкова чи художньо-зображальна – буде домінуючою, наприклад, коли текст думи фіксує антропонім *Богдан Хмельницький*, не викликає сумніву, що це ім'я сприймалося українцями з вираженими позитивними емоціями, які обумовлені життєвою позицією цього ватажка повстанців, його діями, учинками й прагненнями, скерованими позитивними емоціями, високими патріотичними почуттями. Можна стверджувати, що вони були домінуючими: досить назвати це ім'я і не подавати детальних описів його дій, учинків, – і текст одразу набере певної емоційної тональності, адже ім'я цього героя ще за життя стало символом мужності, патріотизму, любові до народу України. Те, що Богдан Хмельницький – гетьман-ватажок, перебуває на другому плані, хоча цей, так званий, другий план і породив первинний емоційний фон, який домінує в сприйнятті цієї лексеми – власної назви.

Антропонімія роману ніби творить три кола, що взаємно перетинаються: полтавське, загальноукраїнське та вороже. Причому останнє мотивується ситуацією XVII ст. Перше з них об'єднує майже всіх персонажів роману.

Для головного образу поетеса мала вже усталену традицією форму *Маруся*, яка стала незмінюваною і

використовується в усіх ситуаціях (30 ужитків). Додаткове наймення *Чурай* (що сприймається нині як прізвище, але в XVII ст. ним не було) є усталеною народною переробкою форми *Шкурай*, як вона відбита, стосовно батька *Марусі Гордія*, в «Історії русів». Для персонажа-антипода *Марусі* поетеса з двох пропонованих легендою імен *Галя* і *Ганна* обрала перше, тим самим ще раз утіливши, уже із зовсім іншим (але в обох випадках опертим на культурну семантику) навантаженням, виразисту онімичну опозицію, використану в «Казці про *Мару*».

Ім'я *Галя* вживається найчастіше нейтрально забарвленим, зрідка *Галька*, *Гальці*, а також у поєднанні з прізвищем: («*Тож Галя Вишняківна підійшла...*») [6:8]. У романі активно використовуються типові для української народної антропосистеми імення жінок за чоловіком (*Чурайха*, *Бобренчиха*, *Яциха*, *Вишнячка*) та доньок за батьком (*Чурайвна*, *Вишняківна*). Узагалі полтавська антропонімія роману – жива народна стихія – майстерно й точно відбита поетесою та використана нею як потужний засіб художнього мовлення. Порівняймо в афористичних опозиціях: «*І чурайвські голови на палях, | і вишняківські голови на плечах*» [6:41]; «*А він Бобренко. Він же не Чурай*» [6:37].

Невеликий пласт становлять імена та прізвища відомих історичних діячів, що дуже часто трапляються протягом твору і мають найрізноманітніші виразові функції та є важливим сатиричним й іронічним засобом. Наприклад, автор часто згадує про *Байду*, *Богдана Хмельницького*, *Вишневецького*, *Острияниці*, рідше *Павлюка*, *Виговського*. Імена історичних осіб відтворюють колорит зображуваної епохи, за їх допомогою поетеса характеризує інших діючих осіб. Говорячи про стилістичні функції найменш історичних осіб, слід урахувати їх експресію, осмислення в межах ідіостилу роману. Тут спостерігаємо алюзійно мотивований антропонім, який визначає естетичний фон твору.

Іншомовні антропоніми не тільки підкреслюють національність персони, але й виконують певну стилістичну роль. У романі «Маруся Чурай» Ліна Костенко відверто глузує над польським панством, створюючи авторські неологізми – прізвища представників шляхти від слів «*бидло*», «*коза*», поєднуючи польське ім'я *Тадеуш* із прізвищем *Пика*, польське прізвище *Яблоновський* з іменем *Рох*:

«*Які шляхетні прізвища тут панські! – Бидловські, Козобродські, Себастьянські. Яка в них гідність чується велика! – Рох Яблоновський і Тадеуш Пика*» [6:97].

Штучно створюючи прізвище *Птимченко-Заглобська*, письменниця висміює українців, що добровільно ополячувались, зрікалися свого народу, своєї мови:

Любив я панну, Птимченко-Заглобську. Уже й надхмарні замки будував. «О рани Єзу, пан муві по-хлопську!» – Сказала панна. Я зрезигнував [6:109].

Слід зауважити, що Ліна Костенко використовує різні типи мотивованості антропонімів – семантичну, морфологічну, алюзійну та фонетичну, також деякі їх

сполучення. У наведеному вище прикладі семантично мотивованого антропоніма спостерігаємо зв'язок образу персонажа з комічним, іронією. Бачимо, що антропомодель «ім'я + по батькові» виявила себе неперспективною категорією на сторінках роману, оскільки використовується переважно в офіційному стилі, у середовищі ж сільському та козацькому відсутня. Стилїстична забарвленість антропоформулу твору, неофіційність використання в ситуаціях спілкування є характерною особливістю тексту «Марусі Чурай».

Таким чином, імена історичних осіб, використані в романі Л. Костенко, виступають досить вагомим фактором досягнення достовірності описуваного, створюючи ефект реальності і відповідний культурний та історичний фон.

Улас Самчук – відомий український письменник-емігрант, палкий патріот України. Тематика його творів охоплює майже весь український простір, є відображенням трагічних подій, що пережила Україна у ХХ сторіччі. Особисте життя, життя його односельців, рідних, друзів як невеликі, проте невід'ємні частини долі всієї української нації, стають найправдивішим джерелом його творів. Довгий час творчість Уласа Самчука була поза увагою українських науковців, але сьогодні багатогранна діяльність митця привертає увагу багатьох дослідників, зокрема таких, як Р. Гром'як [7], М. Жулинський [4] та ін.

Роман «Марія» – це унікальний твір української літератури. Суворий реалізм оповіді, повага до факту сільського життя, прагнення передати атмосферу сільського побуту, важкої праці хлібороба поєднані в романі з одночасним розкриттям духовних горизонтів людини з її природною енергією, могутнім прагненням до життя.

У романі автор органічно вводить антропоніми в текст, використовуючи їх для виразного окреслення характерів та поведінки героїв. А власні імена історичних осіб, пов'язаних з певними історичними подіями, автор використовує для того, щоб охарактеризувати історичний поступ України на довгому шляху розвитку, а в плані стилю – стислості й лаконічності.

Антропоніми твору вибудовані за такими моделями:

а) особисте ім'я людини (*Оксана, Марія, Андрій, Ганна*);

б) ім'я + прізвище (*Гнат Кухарчук, Мартин Заруба*);

в) ім'я + по батькові + прізвище (ужито лише один раз): *Максим Корнійович Перепутька*;

г) ім'я + прізвище (*Гнат Господи Помилуй*).

Улас Самчук використав у романі близько 45 власних імен (*Мартин, Демко, Корній, Грицько, Пріська, Надія, Христина* тощо).

Антропонімікон «Марії» є мініатюрним відображенням загальнонародного українського антропонімікону кінця ХІХ – початку ХХ ст. Назвами персонажів часто є лише власні українські імена, грецькі чи латинські за походженням, чоловічі: *Микола, Петро, Тить, Максим, Конон, Грицько, Сидір, Андрій, Трихон, Семен, Лаврін* та ін.;

жіночі: *Катерина, Марія, Улита, Христина, Химка, Феодосія, Палажка, Домаха* тощо. Такі імена в романі мають селяни-бідняки та селяни-середняки. Їхніх прізвищ здебільшого не названо.

Як бачимо, серед імен, які подає автор, зазвичай переважають ті, які були властиві українцям. Проте серед них трапляються й антропоніми на позначення єврейського носія імені – *Хайм, Гершко, Янкель*. Неукраїнські імена носять крамарі та представники більшовицької влади на селі, які «*роблять комунію*» [10:133], «*...а воно часу нема... Взяла, чуєте, пляшку і до Гершка аж на Шинківці*» [10:97].

Персонажів-жінок письменник нерідко називає по імені чоловіка за допомогою суфіксів -их(а), -ов(а): *Ганка Хомиха, Юхимова Ганна*. З часом такі оніми стають прізвищами.

Частина антропонімікону роману подана через імена та прізвища: *Корній Перепутька, Михайло Кухарчук, Мартин Заруба, Марко Закаблук, Андрій Балаба*. В основному це селяни-хазяї, що мали свої господи. Поряд автор подає й прізвища селян-колгоспників (*Сергій Гнида, Карпо Фіян, Іван Казмирець, Серєда Хоть, Архим Паньків*), які з господарів у роки колективізації та голодомору стали повстанцями, грабіжниками, а один з них – убивцею.

Антропонім документального типу (ім'я + по батькові + прізвище) поданий автором лише один раз, щоб підкреслити офіційну посаду представника влади і офіційність документа. Це лист-самозречення *Максима Корнійовича Перепутька* своєї родини, поданий у газеті «Пролетарська правда». Тут повне ім'я виступає засобом створення офіціозу й негативу водночас.

Антропонімічна система роману відтворює всі способи творення українських прізвищ, а саме: морфологічний за допомогою суфіксів (*Грушевський, Кухарчук, Паньків, Перепутька*), без застосування твірних афіксів, тобто шляхом усічення кінцевих морфем твірного слова (*Хоть, Заруба, Балаба*), основоскладання (*Чорноокій*); лексико-семантичний спосіб (*Гнида, Закаблук*).

Нечисленні власні назви запозичені з книжних джерел – із Біблії, Євангелії, творів художньої літератури, використані автором для подачі необхідної інформації та створення відповідного асоціативного поля: *Ірод, Матір Божя, Ісус Христос, Ной, Фавет, Мефістофель*. У романі також простежено низку антропонімів – назв історичних, реально існуючих осіб: *Грушевський, Микола ІІ, Петлюра, Ленін, Сталін, Кащенко, Маркс*.

Імена дітей автор часто подає у зменшувально-пестливій формі (демінітиви з суфіксами -ус-, -к-, -ц-: *Христуся, Семенко, Надійцю, Гафійка* і под.), що підкреслює любовне ставлення батьків до своїх чад, селян до дітей. Натрапляємо на форму *Романьо, Максимцьо*, що утворена флективно. Такі імена є яскравими виразниками експресії.

Наступна група імен – *Палажка, Ганка, Одарка, Демко, Грицько* тощо – має багатозначний суфікс -к-. Значення й експресивна характеристика антропонімів такого типу варіюється залежно від контексту. У ситуації інтимних та сімейних стосунків вони можуть мати ласкаве значення. Ці ж форми

набувають і фамільярно-дружнього звучання, а в окремих випадках і зневажливого. Крім того, антропоніми цього типу, порівняно з іншими, виявляють тенденцію до нейтралізації.

Вибір імені для літературного персонажа, як правило, не буває випадковим. Даючи ім'я персонажу, письменник звичайно вкладає в нього певну оцінку, характеристику. Тим самим він має змогу використати власні імена як додатковий художній засіб для вираження ідейно-естетичного задуму. Це яскраво ілюструє ім'я головної героїні *Марії*, яке має кілька значень: 1) «чинити опір»; 2) «гірка» і 3) «кохана, бажана». Життя Марії було дійсно багате на кохання і в той же час сповнене гіркоти. Перед нами постає жінка, наділена любов'ю до життя. Про дух любові до всіх свідчить життя Марії – її любов до батьків, до людей, до праці, до співу, до чоловіка, до дітей, до природи. Образ Марії постає асоціюється з матір'ю-Україною, яка також втратила своїх дітей (тисячі тисяч) у роки голодомору.

Прізвисьце наймита (а згодом матроса) *Корнія Перепутька* підкреслює те, що один із головних героїв роману довгий час був на перепутті – між роботою і ледарством, нахабством і гідною поведінкою батька і господаря тощо. Згодом перед нами постає люблячий батько і гарний господар на власній землі, який зростає духовно й по-своєму протистоїть антигуманній владі на селі, представником якої є його син Максим.

Отже, у ході даної роботи на основі аналізу літературних джерел ми дослідили особливості ономастичного простору романів Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія». Результати дослідження дають підстави стверджувати, що антропоніми романів є результатом ретельного авторського добору. Антропоніми, як інтертекстуальні елементи, виконують певну стилістичну та художню функції, характеризують мову та стиль авторів, стають засобом вираження авторської модальності. Створюючи своєрідні мікротексти, вони допомагають локалізувати зображуване в просторі та часі, надати йому національного забарвлення, що свідчить про доцільність і перспективність подальшого використання антропонімів. Добір антропоформул у досліджених творах має широку інформаційну та емоційну амплітуду за різними параметрами.

Власні імена не лише виділяють одного індивіда з низки однорідних, а й виражають ставлення оповідача до нього.

На наш погляд, важливу роль у доборі антропонімів змальованих колоритних образів відіграли життєвий досвід письменників, знання специфіки антропонімної системи й інтерес до виражальних можливостей антропонімів. Це, у свою чергу, чинить активний вплив на узгодженість імені й образу. Уважно підібрані авторами відповідно до змісту антропоніми сприяють мистецькій реалізації творчого задуму митців і є емоційно значимими елементами досліджуваних художніх творів.

Досліджені антропоніми виконують кілька функцій: опосередковано характеризують естетичні вподобання авторів, пояснюють світоглядну характеристику персонажів, функцію маркування прихованої авторської присутності.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Борис Антоненко-Давидович ; [авт. передм. : Б. Пилипенко]. К. : Книга, 2010. — 251 с.
2. Бабушкин А. П. Имена известных лиц в роли псевдоидентификаторов / А. П. Бабушкин // Вопросы когнитивной лингвистики. — Тамбов, Изд-во ТГУ, 2009. — Вып. 4. — С. 66—69.
3. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової системи XIV—XV ст. / Л. Л. Гумецька. — К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1958. — 298 с.
4. Жулинський М. Він знав, «як много важить слово...» [Іван Франко] / Микола Жулинський. — К. : Просвіта, 2008. — 134 с.
5. Кожин А. А. Экспрессивный потенциал имени в текстах художественной прозы второй половины XIX века : монография. — М. : Изд-во РУДН, 2003. — 355 с.
6. Костенко Л. В. Маруся Чурай : Іст. роман у віршах / Л. Костенко // — К. : Дніпро, 1982. — 136 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів, Ф. Погребенник та ін. — К. : Академія, 1997. — 750 с.
8. Німченко В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т укр. мови / В. В. Німченко. — К. : Наук. думка, 1992. — 412 с.
9. Редько Ю. К. Довідник укр. прізвищ. За ред. [із вступ статтею «До основ наук. вивчення сучас. укр. прізвищ», канд. філол. наук І. Варченка / Ю. К. Редько. — К. : Рад. школа, 1968. — С. 3—29.
10. Самчук Улас. Марія : Хроніка одного життя / У. Самчук // — Львів : Оріяна-Нова, 2004. — 175 с.
11. Слов'янські особові імена українців : іст.-етимол. слов. : [понад 2000 імен] / Павло Чучка; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». — Ужгород : Ліра, 2011. — 429 с.
12. Соколова А. В. Онімичний аспект проблеми ідіостилу письменника (на матеріалі зіставлення антропонімії у романах Григорія Гютюнника «Вир» та Василя Земляка «Лебедина зграя») : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / А. В. Соколова ; Одеса : Одеський нац. ун-т імені І. І. Мечнікова, 2003. — 20 с.
13. Ткаченко О. Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу) / Орест Ткаченко // — К. : Грамота, 2008. — 239 с.
14. Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів : Утворення від словян. автохтон. відкомполит. скороч. особових власних імен / М. Л. Худаш ; Нац. акад. наук. України, Ін-т народознавства. — К. : Наук. думка, 1995. — 362 с.